

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 5, p. 171-183, October 2012

GÜNEY AMERİKA KITASINA GÖÇ EDEN OSMANLI ERMENİLERİ

OTTOMAN ARMENIANS WHO MIGRATED SOUTH AMERICAN CONTINENT

Doç. Dr. Adem KARA

Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yakınçağ Tarihi

Abstract

Topics examined in the context of the Ottoman Empire, as well as migration of America, South America, mainly in Argentina, Chile and Brazil, countries such as Uruguay is made. Here is a Sephardic ancestors and the Armenian community lives in the large Ottoman subjects. XX. Beginning of the century immigrants around here to take ownership of their ancestral ananelerini regard to this generation of sustained work is also very sensitive.

Turkish society, transnational mass migrations that occurred since 1900, the most important reason is economical, transnational Turkish immigrants in the United States and South America to earn money, she and her family have gone to in order to raise the level of prosperity. However, the migration of both the Turkish labor movement of the population, predominantly rural in origin and unskilled.

Key words: South America, Ottoman Empire, immigration, Armenian

Özet

Osmanlı devletinde incelediğimiz konu bağlamında göçlerin Amerikanın yanı sıra, Güney Amerika'daki Arjantin başta olmak üzere Şili, Uruguay ve Brezilya gibi ülkelere yapıldığı görülmektedir. Buralarda dedeleri Osmanlı tebaası olan büyük bir Seferad ve Ermeni topluluğu yaşamaktadır. XX. Yüzyılın başlarında buralara göç etmiş atalarından kalan ananelerini devam ettiren bu nesil bunlara sahip çıkma hususunda da oldukça duyarlı çalışmaktadır.

Türk toplumunda, 1900'lü yıllardan beri meydana gelen kitlesel ulus-ötesi göçlerin en önemli nedeni ekonomik olup, ulus-ötesi Türk göçmenler Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Amerika'ya para kazanmak, kendinin ve ailesinin refah düzeyini yükseltmek amacıyla gitmişlerdir. Bununla birlikte, her iki nüfus hareketinde de göç eden Türk işgücü, ağırlıklı olarak kırsal kökenli ve niteliksizdir.

Anahtar Kelimeler: Güney Amerika, Osmanlı Devleti, göç, Ermeni

Ermenilerin göçleri ve amerika'da yaşam mücadelesi

Kitlesel ulus-ötesi nüfus hareketlerinin özelliklerinin her dönem ve her millet için ayrı ayrı incelenmesi ve buna göre stratejiler geliştirilmesi gerekse de, bunlar bazı genel özellikleri açısından birbirleriyle benzerlikler gösterirler. Türk göçmenlere baktığımızda onların ABD'ye aynı dönemlerde gelen Avrupalı göçmenlerle aralarında dil, din, yaşam koşulları, sosyal ve kültürel özellikler açısından ne denli büyük farklar olduğunu görmekteyiz. Bundan dolayı, ABD'ye ilk Türk göçünü hem uluslararası göç hareketlerinin çağdaş çözümlemeleriyle, hem de Türk göçüne özgü birtakım bulgularla incelemek, bu konunun daha iyi kavranmasını sağlayacaktır. İfade ettiğimiz gibi Amerika Birleşik Devletleri'ne ilk Türk göçü bir işgücü göçü niteliği taşımaktadır. Bu nedenle karakteristiğın göz ardı edilmemesi gerekmektedir¹.

ABD'ye ilk Müslüman Türk göçü XIX. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu eğilim Balkan Savaşları sırasında doruk noktaya ulaşmışsa da, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru bu sayı oldukça azalmıştır. Nihayet, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte giden Türkler'in bir bölümü geri dönmüş, daha sonra da yaşanan büyük ekonomik buhranın etkisiyle de geri dönenlerin sayısı fazlalaşmıştır. Türk göçmenlerin en önemli özelliklerinden biri, neredeyse tamamını erkeklerin oluşturduğu vasıfsız işçiler olmaları, daha çok ABD'nin Detroit, Lynn, Peabody, Salem, New York, Chicago gibi endüstriyel şehirlerinde bulunmaları ve amaçlarının biraz para biriktirdikten sonra kesin dönüş yapmak olmasıdır².

Amerikan Board'ın ilk temsilcilerinin 14 Ocak 1820'de İzmir'e gelişiyle başlayarak İmparatorluğun, İstanbul, Elazığ, Harput, Kayseri, İzmir gibi pek çok bölgesine yayılan Amerikalı misyonerlerin, Ermeni milliyetçiliğini beslemeleri ve ABD'ye dönüşlerinde bazı Ermenileri yanlarında götürmeleri bu göç zincirinin ilk halkasının oluşmasına neden olmuştur. Böylece, göç eden sadece Ermeniler olmakla kalmamış, ABD'de zenginleşen Ermenilerin ve orada insanları bekleyen olanakların haberlerinin kısa sürede yayılmasıyla diğer Osmanlı milletlerinin mensupları da yeni dünyaya doğru yola koyulmuştur. Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri 1880'den sonra daha da hız kazanacaktır. Merkezi Türkiye Misyonu, önceleri Ayıntab, Maraş, Adana ve Haçin'i (Saimbeyli) kapsarken daha sonra, Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa'daki bu misyonun görev alanına dahil edilmiştir. 1880'de Ayıntab'da bir misyoner matbaası açıldı. XIX. yüzyılın sonunda bu misyona bağlı istasyonların sayısı dörde, uç istasyonların sayısı 48'e, çalışan Amerikalıların sayısı 31'e ve bunlara destek veren yerli görevlilerin sayısı da 267'ye yükseldi³. Ermenilerle ilgilenen bir diğer misyon olan Doğu Türkiye Misyonu, Harput'u merkez alarak bugünkü Doğu Anadolu Bölgesinin tümünü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin bir kısmını kapsamaktaydı. Misyonun, Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis'te istasyonları vardı. 1900'de

¹ Işıl Acehan, "Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya: Anadolu'dan ABD'ye İlk Müslüman Türk Göçü Üzerine", Doğu-Batı, yıl.8, sa.32, Ankara 2005, s.221.

² Işıl Acehan, "Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya: Anadolu'dan ABD'ye İlk Müslüman Türk Göçü Üzerine", Doğu-Batı, yıl.8, sa.32, s. 223.

³ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge yay., Ankara 2000, s. 148-150.

bu beş istasyona bağlı uç-istasyonların sayısı 97'ye, çalışan Amerikalıların sayısı 36'ya, yardımcı olan yerlilerin sayısı ise 266'ya çıktı⁴.

Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle Ermeni ulusal bilincinin oluşumuna da katkıda bulunan misyonerler, imparatorlukta kalmayı en çok hakettiğine inandıkları bu hakla ilgili her türlü gelişmeyi ABD ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Böylece, ABD ve İngiltere'de çok fazla kimsenin haberdar olmadığı Ermenilerle ilgili gelişmeler, kamuoyunda daha fazla yankı bulmaya başladı, başından itibaren ağırlık kazanan Ermeni isyanları Osmanlı Devleti'nin bunlara tepkileri de yine misyonerler tarafından dünya kamuoyuna aktarıldı. Misyonerlerin etkili çabaları sonucunda, zaten Balkanlardaki gelişmeler sonucunda zedelenmeye başlayan Türk imajı, son derece olumsuz motiflerle bezendi. "Konuşulmaz Türk" ve "Korkunç Türk" terimleri, bu çabalar sonucunda ortaya çıktı ve sadece icad edildiği ABD'de değil, tüm Batı'da yoğun olarak kullanıldı⁵.

Ermenilerin, Amerikan Board misyonerleri vasıtasıyla ABD'ye 1830'ların ortalarında başlayan eğitim ve ticaret amaçlı göçleri, daha sonra giden ailesine bir mektup yazarak onları da buraya getirme isteğini belirtmesi, "Yeni Dünya"daki yaşam, seyahat yolları ve bunu sağlayan gemi kumpanyaları hakkında verdikleri bilgi neticesinde ilişkiler ağı kurulmuştur. Ermenilere, ABD'ye giden akrabalarından gelen mektuplarda anlatılanlar bölgede bulunan diğer milletlere de yayılmakta gecikmemiş, böylelikle, daha önce de belirtildiği gibi, Ermenilerle birlikte Yeni Dünya'ya doğru diğer Osmanlı milletlerinin de göç halkaları oluşturmalarına neden olmuştur⁶.

Yaşanan Rus harbi neticesinde devamlı olarak artan ticari konularda ki sıkıntılar ve Anadolu'da ortaya çıkan Ermeni ayaklanmalarından sonra Ermeniler ve Katoliklerinden dikkatlerden kaçmayacak ölçüde firar şeklinde gerçekleşen ve eskiden olduğu surette ticari ve göç amacı taşıyan nüfus hareketleri yaşanmıştır.

Osmanlı tebaasından Amerika'ya gidenler, ticaret yaparak dönmek üzere gidenler yada bir daha dönmek üzere göç edenler olmak üzere iki kısımdır. Abdülaziz Han devrinden itibaren halı ticareti maksadıyla Ermeni daha sonra da Rum unsurların az bir sermaye ile giderek beş on sene zarfında harikulade denecek derecede servet kazanmaları diğer Ermeni ve Rum girişimcilerin gözlerini açmıştır. Gazetelerde buna dair çıkan haberlerin insanlarda gitme fikrine cüret vermiş olduğu görülmektedir. Ermeni ve Rumların ticaret amacıyla Amerika'ya gittikleri görüldüğü gibi işi daha ileri boyutlara taşıyarak bazılarının Amerikalı kadınlarla evlenerek yerli haline gelmiş oldukları görülmektedir⁷.

Göçü hızlandıran nedenlerden biri ikinci meşrutiyetin ilanına kadar bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulan gayri Müslim tebaa için ikinci meşrutiyet'in ilanından sonra askerlik hizmetinin zorunlu hale gelmesiydi. 18 Şubat 1856 günü ilan edilen Islahat Fermanı, yüzyıllar boyunca askere gitmeyen gayr-i Müslimlerin askerlik hizmeti yapmalarını zorunlu kılıyor ancak aynı zamanda bedel-i askeriyeyi ödeyerek muaf olabilmelerine de imkân tanıyordu. Bedel ödeme gücüne sahip olanlar muaf olurken, bedel ödeyecek parası olmayanlar için askere gitmekten başka çare yoktu. Dindar olan veya olmadığı halde askere gitmek istemeyen Yahudi gençler için

⁴ Kocabaşoğlu, a.g.e., s.151-153.

⁵ Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, London 1878, s. 356.

⁶ Işıl Acehan, "A.g.m.", s.227.

⁷ Adem KARA, *Yeni Kıtaya Osmnalı Göçleri ve Neticeleri*, IQ Yay., İstanbul 2008, s.133.

tek çare, diğer yaşlıları gibi, gizlice yurt dışına kaçmaktı. Gidilen ülkelerden biri Amerika'ydı⁸. Özellikle askerlik hizmetini zorunlu hale getiren 113 sayılı kanunun kabul edilmesinden hemen sonra 1909 yılının Ağustos ve Eylül aylarında yoğun bir pasaport başvurusu görülecektir. Pasaport talebinde bulunanlar pasaportlarını kolaylıkla elde ediyorlardı. Bazı Amerikan Konsolosluğu görevlileriyle bir takım simsarlar da bu konuda gayri Müslimlere yardımcı olmaktan geri durmuyorlardı⁹.

Göç edenlerin durumları ve bazı devlet memurlarının bu konuda gösterdikleri zafiyetler ve görevlerini kötüye kullanmaları da belgelere yansımıştır¹⁰. Amerika'ya göçmen kabulünde ilk şartlardan birisi sıhhatli olmaktır. Fakat bu koşulun belgede görüleceği üzere bir takım menfaatler karşılığı suiistimal edildiği ve sağlam raporlar verildiği de görülmektedir. Kendisine her hangi bir rahatsızlığı olmadığına dair rapor verilmiş olan Ohannes Arzumanyan adındaki Ermeni Patras'a geldiğinde burada tekrar kontrollerden geçirildiğinde sıhhatinin yerinde olmadığı belirlenerek kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.

Sabiha Sertel, ABD'deki Türk işçileri üzerine yaptığı çalışmada gözlemlerini şu şekilde aktarır:

“Türkler Amerika'ya toplu hâlde göç etmemişler. Tek tek, bazen üç dört kişi beraber gelmişler. Dağınık yerlere yerleşmişler... Amerika'ya gidip dönen Ermeniler, Amerika'da herkesin zengin olduğunu söylemişler. Tekrar Amerika'ya giderken birçoğklarını kandırmışlar,

⁸ Gayr-i Müslimlerin askerlikleri ile ilgili olarak bkz. Ufuk Gülsoy, Osmanlı Gayr-i Müslimlerinin Askerlik Serüveni, İstanbul 2000, ve Sinan Kunalp, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayr-i Müslimlerin Askerlik Meselesi (1908–1912)", Toplumsal Tarih, İstanbul 1999, sy. 72, s. 11-15.

⁹ Ufuk Gülsoy, Osmanlı Gayr-i Müslimlerinin Askerlik Serüveni, s. 146-147.

¹⁰ BOA, DH. ŞUM. MTK, 9 Haziran 911, No: 173. Bu göçler ve yaşananlara dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müdürlüğünde bulduğum 300ü aşkın belge, Adem KARA, Yeni Kıtaya Osmanlı Göçleri, IQ Yayınları, İstanbul 2007 eserimde zikredilmiştir.

Patras Şehbender vekaletinden 9 Haziran 911 tarih ve 173 numara ile Atina Sefaret-i Seniyyesi'ne varid olan tahriratın suretidir:

Tebea-i Devlet-i Aliyye'den Ohannes Arzumanyan Amerika'ya gitmek üzere Ostro-Americana nam seyr-i sefain Şirketi'nin Dersaadet Acentası bulunan Tnes. H. Curmusi'den 3613 numaralı bir bilet olarak Patras'a gelmiş ve ale'l-usûl mezkûr bilet tebdil olunarak yerine diğeri verilip Amerika'ya gitmesi icab ediyorsa da bura acentası merkumun ahvâl-i sıhhiyesinin yolunda olmadığından dolayı kabul edilmeyeceğini bahane ile merkumu gitmekten men etmiştir. Halbuki kumpanyanın Dersaadet acentası tabibi bulunan Doktor Nikola Fokulatos tarafından merkumun yedine ahval-i sıhhiyesinin müsait ve her türlü ilel ve emrazdan salim bulunduğu dair bir sertifika verildiği halde buraca müşkilat ikai gayri kabil-i tefsir bulunduğundan taraf-ı çâkerîden merkumun bilet esmanının iadesi zımında kumpanyaya vuku bulan teşebbüsü dahi akim kalmıştır. Hemen her gün yüzlerce biçâregânın buralarda aç ve bî ilaç sürünmesi ne olduğu ve ne gibi maksadla teşekkül ettiği bilinmeyen bu gibi kumpanyaların icrâât-ı ahyâlkârânelerinden olup bâ-husus vilâyât-ı Osmâniyenin hemen her köşesine birer muzır mikrop gibi sokularak vücud-ı millet üzerinde tevsi-i muhaceretle temîn-i menfaat ve icra-yı tahrifat eyleyen bu gibi kumpanya ve eşhas hakkında tedâbir-i lâzîmenin ittihazıyla men-i mazarrat ve muhaceretin temini lâzım geleceği ve aksi halde vatanın en genç ve faal kısmı şu vechile tedricen elden çıkacağı gibi hizmet-i mukaddese-i askeriyeden firar eden bir çok kesianın dahi bu gibi muhaceret acentalarının tesvilatına kapılarak firar eyledikleri netice-i tahkikat-ı çâkerîden olup iki yüz Franktan dört yüz Franga kadar olan bilet esmanını tedarikden aciz kalan bir çok evlad-ı vatanâ yegane melcei olan evini dahi yok bahasına satarak bu acentaların menfaat-i hasiselerine kurban olmaktadır. Tedkikat-ı çâkeriye nazaran yalnız Patras'dan her hafta vasati olarak dört yüz Osmanlı Amerika'ya hicret etmekte ve bunların nisfindan fazlasını da esnân erbabını teşkil etmektedir. Men-i muhaceret hakkında telakki olunan evamir-i müteaddide üzerine esnan erbabını ikâz ve nasayih-i lâzîmede bulunmak üzere vuku bulan teşebbüsümüze dahi kumpanyaca mümanaat edilerek katiyen bizim ile ihtilata meydan verdirmemektedir. Bidayet-i Meşrutiyetden beri milyonlar elde ettikleri kesb-i kat'iyet eden bu gibi kumpanya veya eşhasın katiyen men'i menafi-i vataniye icabından olmakla ol babda.

beraber götürmüşler. Bazıları da arkadaşlarından aldıkları mektupların etkisiyle gurbet yolunu tutmuşlar...¹¹"

Osmanlı Harciye Nezareti'ne hitaben yazılmış göçmen talepleri değerlendirildiğinde, bu bölgelerde insan gücüne had safhada ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyordu. Örneğin, Brezilya'nın Sao Paulo vilayetinde toprak sahibi olan Paulo Duval, topraklarında çalışacak çok sayıda göçmen getirtmek için izin istemişti. "*Doğulu işçilerin kolaylıkla uyum sağlamalarından, aklı başında ve çalışkan olmalarından*" özellikle etkilendiğini yazıyordu. Ayrıca "*Bana kalırsa bunlar arasında Ermenilerin tarım işi için gerekli niteliklere sahip oldukları belli oluyor.*" diyordu¹².

Göç etmiş Osmanlı vatandaşlarından ülkelerine geri dönenler, Osmanlı devletine yeniden giriş yaparken hiçbir sorun yaşamamışlar, hatta çoğu zaman kendilerine parasal yardım da yapılmıştı. Hükümetin temel politikası, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin, mevcut durumdaki ya da eski bütün Osmanlı tebaasına geri dönmekte sınırsız bir özgürlük tanımaktı. Hükümetin tüm giderleri üstlenerek yeniden vatandaşlığa alma politikası, Rusya'dan geri dönmek isteyen Rum ve Ermeni tebaası ve Amerika, Avustralya ve Afrika'dan geri dönmek isteyen Osmanlı tebaası için de geçerliydi. Yıllar boyu dış göç, Osmanlı idaresi sırf nüfusunu ve vergi gelirini kaybetmek istemediği için değil, aynı zamanda yoksul göçmenlerin Osmanlı saygınlığına ülke dışında zarar vermelerinden çekinildiği için de yasaklanmıştı. 1888 yılında Osmanlı resmi çevrelerinde egemen olan görüşe göre pek çok göçmen "proleter sınıflara" aitti ve Amerika kıtasında dilencilik yapmayı düşünüyordu. Bu görüş, bilhassa seçkin bir bakış açısı ve saygınlık düşkünü olan Barselona'daki elçi Türkhan Bey tarafından da kesin olarak dile getirilmişti. Osmanlı idaresinin bu yaklaşımı, göçmenlere karşı bazı Amerikan basın organlarındaki olumsuz tutumu da yansıtmaktaydı. Örneğin, Mail and Express'te, Kıbrıs'tan gemiye binmiş olan Maruniler şu sözlerle anlatılmaktaydı:

"Vahşi ve kavgacı bir insan topluluğu olmanın yanı sıra koyu cahiller ve yıllarca Müslümanlara karşı sürdürdükleri savaş nedeniyle insanlıktan çıkmışlar. Güya Hristiyanlar... Amerika Birleşik Devletleri'ne nakledilmeleri girişimi, Roma Katolik Kilisesi'nin desteği ve teyidi altındadır. Doğaları, eğitimleri, kalıtsal içgüdüleri gereği bu yırtıcı, yarı vahşi dağlılar Amerikan vatandaşı olmak için gerekli niteliklerden tümüyle yoksunlar... Zaten bize bir dert olan kökü dışarıdaki bu cehaletin ölümcül yükü, bunların aramıza katılmasıyla birlikte daha da artacaktır... Çok sayıda Ermeni Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etme hazırlığı içindedir... Ama bunların hiçbiri Amerikan vatandaşı olmaya uygun değildir¹³."

Osmanlı Devleti'nden Amerika'ya göç eden sayıca en büyük gayri Müslim topluluk Ermenilerdir. Bu göçmenler aynı zamanda Amerika'ya gelen muhtelif etnik gruplar arasında da önemli bir yer tutuyorlardı¹⁴. Bugün bir müze olan Ellis Adası'nda yer alan bir anı plaketinde ki şu satırlar bu önemi sergilemekte:

"Haygazun Semerciyan ailesiyle birlikte Konya'da yaşardı. Avrupa ve İngiltere'den ithal ettiği kumaşları satan bir dükkânın sahibiydi. Semerciyanların hayatı Ermenilere karşı yeni bir şiddet dalgasının başladığı 1915 yılında radikal bir şekilde değişti. Haygazun evini zulümden

¹¹ Sabiha Sertel, Roman Gibi, İstanbul.1987, Belge Yayınları.

¹² Kemal H. Karpat Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev: Bahar Tırmakçı, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2003,s. 280.

¹³ Kemal H. Karpat, Age, 2003,s. 285-286.

¹⁴ Karın Karakaşlı, "Yeni Dünya'nın Ermenileri", Agos, 29 Eylül 2000.

kaçanlara açtı ve ihtiyacı olanlara Amerikan yardım fonlarını dağıttı. Daha sonra eşi Verjin ve dört çocuğu ile birlikte kaçmak zorunda kaldı. Bugün adı İstanbul olan Konstantiniye'ye sığındılar, ancak Verjin'in anne ve babası ve genç erkek kardeşi dahil olmak üzere bazı yakınları kaçamadılar. Bir milyonun üzerindeki diğer Ermenilerle birlikte telef oldular. Diğer aile efradı için bir yıldan fazla bekledikten sonra Semerciyanlar 1921 yılında New York'a doğru yola çıktılar, Ellis Adası'nda durdular, daha sonra Philadelphia'ya yerleştiler. Sadece Verjin'in kızkardeşi ve ailesi onlara refakat etti. Diğer yakınları Avustralya, Fransa, Doğu Avrupa ve Güney Amerika'ya gitti.”

Amerika'da yaşam koşulları ne kadar zor olursa olsun Ermeni göçmenler bir daha geri dönmek üzere Amerika'ya gelmişlerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanan bu göçün dört değişik nedeni vardı: (a) American Board of Commissioners for Foreign Missions (Yabancı Misyonlar için Amerikan Memurlar Heyeti -kısaca ABCFM) adına görevli Protestan misyonerlerin Müslüman Türkler arasında sürdürdükleri misyoner faaliyetlerinin başarılı olmaması üzerine faaliyetlerini Ermenilere yönlendirmeleri, (b) Ermeni milliyetçi ve devrimci hareketinin doğması sonucunda ortaya çıkan Osmanlı-Ermeni çatışmaları ve 1915 tehciri, (c) ekonomik nedenler, (d) askere alınmaktan kaçınma. Bu nedenlerden ilki ve en önemlisi 1820'li yıllarda Anadolu'ya gelen ve Ermeni nüfusunun yoğun olduğu her kent ve ilçede İngilizce eğitim veren okullar açan Amerikalı Protestan misyonerlerdi¹⁵.

Bu okullarda eğitim gören Ermeni gençleri ilahiyat eğitimi almaları için Amerika'ya gitmeye teşvik ediliyorlardı. Bu gençlerin bir kısmı eğitimleri sona erdiğinde Protestan rahip olarak görev yapmak ve misyonerliği devam ettirmek için Türkiye'ye geri döneceklerdi.

İlk gelen göçmenler genellikle erkeklerdi. Varış limanı genellikle New York'tu ancak birçok göçmen Boston, Philadelphia, New Orleans ve San Francisco limanlarından giriş yapıyordu. Çoğu zaman aile reisi olan baba veya ailenin en büyük erkek çocuğu göç ediyor, iş buluyor, biraz tasarruf ettikten sonra geride kalan aile efradına bilet parası yollayıp onları yanına getirtiyordu. 1899–1914 yılları arasında Amerika'ya gelen göçmenlerin yerleştikleri eyaletlere göre dağılımları şöyleydi:¹⁶

Tablo-1

Eyalet	Ermeni göçmen sayısı	Toplam göçmen oranı (yüzde)
California	2.443	5
Connecticut	1.467	3
Illinois	3.220	6
Massachusetts	14.674	28
Michigan	1.213	2
New Jersey	1.990	4
New York	15.943	31
Pennsylvania	1.851	4
Rhode Island	4.740	9
Diğer eyaletler	4.409	8
Toplam	51.950	

Ermeni göçmenler için önemli yerleşim merkezleri Boston ve Massachusetts'di. Ermeni gençler Boston'daki tekstil ve tel çekme fabrikalarında çalışıyorlardı. Göçmenlerin çoğu zanaat sahibiydi. Bir kısmı önceki mesleklerini devam ettiriyor, birçoğu bakkallık, terziilik ve kunduracılık yapıyordu. Kuzeydoğu Amerika'nın kent yaşamından yorulan Ermeniler ise Batı

¹⁵ Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *OTAM*, sa: 6, Ankara 1995, s. 257-280, 259-261.

¹⁶ Robert Mirak, *Mirak, Robert, Toru Between Teo Lands: Armenians in America 1890 to World War I*, Cambridge: Harvard University Press, 1983, s. 293.

kıyısında California ve Fresno'ya yerleşiyor, burada tarımla uğraşan Ermeni kolonisine katılıyorlardı. Amerika'nın batısı, özellikle 132.000 kişilik Ermeni nüfusuyla Los Angeles, en önemli Ermeni topluluğunu barındırmaktaydı¹⁷. Kauçuk tesisleri, ayakkabı fabrikaları, metal işleme tesisleri, demir çelik sanayi yüzlerce Ermeni'yi istihdam eden iş alanlarıydı. İşçiler dokuz dolarlık haftalık ücret elde edebilmek için haftada elli saatten fazla çalışıyorlardı. Bu kimi zaman yetmiş saate ulaşıyordu¹⁸. Ermeni göçmenlerin ABD'de yoğun olarak yaşadıkları bir diğer kent New Jersey'di. Buraya yerleşen ilk Ermeniler 1884 yılında Diyarbakir'den gelmişlerdi. New Jersey'e kitlesel göç 1894–1895 yıllarında cereyan eden hadiselerden sonra başlayacaktı. İlk göçmenler Diyarbakırlı ipek kozası üreticileriydi. Bu gençler aynı mesleği New Jersey'de devam ettireceklerdi. Ermeni göçmenler ipek kozacılığının yanı sıra kuyumculuk ve halıcılık alanlarında faaldiler. XX. yüzyılın ortalarında ipek koza tesisleri kapandığında göçmenler kuru temizleme, terzilik, ayakkabı boyacılığı ve saat tamirciliği dallarında çalışmaya başladılar¹⁹. Amerika'ya göç edenler arasında sanatçılar da bulunmaktadır.

ABD'ye gelen Ermeni göçmenler kısa bir süre sonra ayrımcılıkla karşılaşacaklardır. Ermeni göçmenler uzun yıllar boyunca sosyal amaç güden Amerikan kulüp ve derneklerine üye olarak kabul edilmeyeceklerdir. Okullarda Ermeni öğrencilere "Türk", "Pis kara Ermeni" sıfatlarıyla hitap edilmiştir. Alışverişlerde sürekli pazarlık yapan Ermeniler bu alışkanlıklarından dolayı Amerikan toplumunda pek de dürüst olmadıkları peşin yargısını yaratıyorlardı. Bir diğer peşin yargı Ermeni ev sahiplerinin yangın sigorta poliçelerini tahsil etmek için evlerini kundakladıklarıydı. Uzun süre boyunca, Ermeni olmayan çiftçi ve işverenler Ermeni göçmenleri işe almayı reddediyorlardı²⁰.

Amerika'ya yeni gelen göçmenler iş bulabilmek için 5 ila 15 dolar arasında değişen meblağlarda rüşvet vermek zorunda da kalmaktaydılar. Bu yüzden kimi parasız göçmen para yerine değerli eşyalarını vermişlerdir. Kimi göçmenler ise rüşvet parasını denkleştirmek için tefecilere borçlanıyordu. Niagara Şelalesi'nin bulunduğu bölgedeki fabrikalarda ise çoğunlukla Van'lı göçmenler çalışıyordu. Van'lı bir fabrika işçisi hem göçmen hemşerilerine fabrikalarda iş bulmak, hem de hastalanan bir göçmeni tekrar işe yerleştirmek için rüşvet alıyordu. Göçün arttığı dönemlerde rüşvet alanlar hızla çoğalmıştır. Bir hâkimin esefle söylediği "*hiçbir Ermeni göçmen rüşvet almadan bir soydaşına bir bardak su bile vermezdi*"²¹ sözleri gerçeği yansıtıyordu.

Amerika'ya yerleşen birçok Ermeni göçmen zamanla küçük esnaf, tüccar ve meslek sahibi olacaktı. İngilizceye vakıf bir grup göçmen geride bıraktıkları yakınlarını Amerika'ya getirtmek isteyen soydaşlarına bilet satmak amacıyla buharlı gemi kumpanyalarının bilet satış acenteliğini alacaktı.

1880'li yıllardan itibaren Osmanlılar, böyle bir antlaşmanın yapılmasına daha çok ihtiyaç duymaya başladılar, çünkü çoğu önceden Osmanlı uyruğunda olan Ermeni milliyetçiler, devlete karşı silahlı isyan ve fesattan tutuklanıp yargılanmalarına yönelik girişimleri boşa çıkarmak üzere Amerikan vatandaşı konumlarından yararlanmayı adet haline

¹⁷ Robert Mirak, 1983, s. 43.

¹⁸ Luder Tavit Sahagian, "Armenian Immigration to America", http://www.needham.mec.edu/High_School/cur/kane98/kane_p6_immig/armenian/Luder.html.

¹⁹ Gary A. Kulhanjian, "From Ararat to America: The Armenian Settlements of New Jersey", *Journal of Armenian Studies*, (III, 1-2), 1986-87, s. 35-37.

²⁰ Adem KARA, *Yeni Kıtaya Osmanlı Göçleri*, IQ Yayınları, İstanbul 2008, s. 121.

²¹ Robert Mirak, 1983, s. 90.

getirmeye başlamışlardı. Dönüş yapan bazı Ermenilerin, Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin himayesinden yararlandıkları ve yıkıcı eylemlere giriştikleri İstanbul'daki Amerikan elçisi (Charles Dicknon) tarafından da onaylanmaktaydı. Beyoğlu mutasarrıfına, Ermenilerin diğer Hıristiyanları göç edip Amerikan vatandaşlığına hak kazanmaya ve daha sonra ülkeye dönüp siyasal eylemlerde bulunmaya kışkırttıklarını söylemişti. Elçi, senato artık 1874 antlaşmasını onaylamaya hazır olduğundan, Osmanlı idaresine dokunulmazlık için iki yıl sınırının kabul edilmesi yolunda baskı yapmasını önermişti. 8 Ocak 1889 tarihinde Osmanlı idaresi, başlangıçta yapılan itirazları gidermek üzere vatandaşlığa kabul antlaşmasında değişikliğe gidilmesini onayladı; ancak, senato yeni itirazlar öne sürdü ve bir çözüme bağlanamayan uyruklu meselesi 20. yüzyıla dek bir çekişme unsuru olmaya devam etti²².

Devletin içinde bulunduğu durum ve kapitülasyonlar aracılığı ile verilmiş imtiyazlar bu memleketlerde yaşayan ve vatandaşlık almış Türkler tarafından da kullanılmıştır. Amerika'ya gelen Osmanlı uyruklu göçmenler arasında Amerikan vatandaşlığına geçtikten sonra geri dönenlere de rastlanıyordu. Amerika hükümetinin koruması altındaki bu eski Osmanlı yeni Amerikan tebaalı kişiler elde ettikleri Amerikan vatandaşlığı sayesinde Osmanlı Devleti'nin vergilerinden muaf oldukları gibi Osmanlı mahkemelerinde de yargılanamıyorlardı. Bu nedenle Amerika'ya göç Osmanlı vatandaşları için sadece bir ekonomik durumu iyileştirme fırsatı değil aynı zamanda elde edecekleri Amerikan vatandaşlığı sayesinde gelecekte doğdukları topraklara geri dönmeleri halinde siyasi durumlarını da düzeltme fırsatıydı. Prof. Dr. Leland J. Gordon'a göre 1914 yılına kadar Amerikan vatandaşlığına geçmiş yaklaşık 70.000 eski Osmanlı vatandaşı Türkiye'ye geri dönmüştü. Bu durum Amerika ile Osmanlı makamları arasında gerginliklere yol açmıştı. Bu gerginliklere bir son verebilmek amacıyla Birleşik Amerika hükümeti, 1900 yılında yeni bir uygulamaya geçti. Bu tarihten itibaren Birleşik Amerika hükümeti Amerikan vatandaşlığına geçmiş eski Osmanlı tebaahıların pasaportlarına Osmanlı hükümetinin, izin almadan başka bir devletin uyruğuna geçen vatandaşlarının yeni vatandaşlıklarını tanımadığını, ülkeye girişlerini yasakladığını, giriş yapmaları halinde tutuklanabileceklerini veya girişlerine izin verilmeyeceğini belirtir şerhler basmaya başlıyordu²³.

Göçe, belli koşullar altında serbestlik getiren 9 Ekim 1896 tarihli imparatorluk fermanı, kısmen Osmanlı idaresinin bazı Ermeni milliyetçileri üzerinde denetim kurmasının bir yolu olarak düşünülmüştü. Daha 1892 yılında hükümet, geri dönmeyi kabul edenlere hükümetin izni olmadan göç etme ve vatandaşlık değiştirme hakkını tanımıştı. Yeni yasa, ülkeyi terk etmeye ilişkin bu koşulu kanun haline getirmiş ve bu göçmenlerin yasal yollardan geri dönmelerini neredeyse olanaksız bir hale getirmişti. Bu fermanın ilgili koşulları şöyledir:

“Ülkeyi terk etmek isteyen herkes bir belge imzalamak zorundadır ve Türkiye'ye geri dönmeyeceklerine dair patrik tarafından tasdik edilmiş çözümlü bir teminatları olmalıdır. Bu beyannameye göçmenin bir fotoğrafı eklenmeli ve ancak bu formalitelerin yerine getirilmesinden sonra göçe izin verilmelidir. Bu göçmenlere verilen pasaportlarda bu kişilerin bir daha Osmanlı topraklarına ayak basmalarına izin verilmeyeceği ifade edilecektir. Göçmenlerin Osmanlı vatandaşlığını kayb ettiklerinin beyanıyla birlikte bu açıklamalar, bu işe mahsus olarak kurulan komitenin defterine, yetkili dairenin arşivlerine ve Ermeni Patrikhanesi'nin kançılaryasına kaydedilecektir. Bugünden itibaren bir buçuk aylık ve makul gerekçelerle iki aylık bir mühlet içinde, İmparatorluk Hükümeti'nin izni dışında ülke dışına gidenlerin yurtlarına dönmelerine izin verilecektir. Buldukları yerde kalmayı düşünmeleri halinde Türk konsolosluklarına ve temsilciliklerine bu mealde bir beyanda bulunmaları gerekmektedir.

²² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, 2003, s.289.

²³ Rifat N. Bali, *Anadolu'dan Yeni Dünya'ya Amerika'ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri*, İletişim, ist.2004,s.31.

Bununla birlikte bu gruba giren göçmenler, yukarıda belirtilen süre içinde Türkiye'ye dönmedikleri takdirde Osmanlı vatandaşlığından çıkartılacaklardır²⁴.”

Alınan tedbirler sonucu, sahte isimler altında göç etmiş olup, yabancı pasaportlarıyla çeşitli yollardan Türkiye'ye geri dönmüş olan Osmanlı Ermeni tebaası, yabancı uyruklu olarak kabul edilmemişler, bunların Osmanlı coğrafyasının herhangi bir bölgesinde oturmalarına yada yerleşmelerine izin verilmemiştir.

1902-03 yılında fermanın koşulları, Balkanlar'da Arnavutluk'tan ve Makedonya'dan göç edenlerin hızla artması karşısında daha da sıkılaştırıldı. Bu bölgeden göç görece sınırlandırılmıştı, ancak 1900 yılından sonra büyük ölçüde yoğunluk kazandı ve 1902-1907 yılları arasında yalnızca Makedonya'dan 75.000 kadar çok sayıda kişi ayrıldı. İstanbul'daki Fransız konsolosluğu, 1907 yılında, iç kesimlerdeki Osmanlı vilayetlerinin de bu göçten etkilendiğini kaydetmekteydi. Bursa'dan Amerika ve Rusya'ya gitmek üzere 1.000 Rum ve 100 Ermeninin ayrıldığını bildirdiyordu. Göçmenlerin çoğu genç erkeklerdi; marangoz, ayakkabı imalatçısı, demirci, terzi, debbağ, hamur işi yapanlar gibi zanaatkarlar ve esnaflardı. Kuzey ve Güney Amerika kentlerinde kolaylıkla iş bulabilmişlerdi; köylülerin madencilik sanayiinde istihdam edilmeleri ise çok kolay olmuştu. Bu insanların ülkeden ayrılması, pek çok malın üretim hızında bir düşüşe ve fiyat artışına yol açmakla kalmamış, çeşitli dini cemaatlerin yapısını da alt üst etmişti. Bu cemaatlerin ileri gelenleri, Arnavutluk ve Makedonya'dan yapılan göçe yasak getirilmesi için Osmanlı yönetimine baskı yaptılar, çünkü cemaat üyelerinin azalmasıyla birlikte siyasal etkileri de zayıflıyordu²⁵.

Peabody nüfus sayımlarında Türklerin, Ermenilerin, Rum ve Yunanlıların aynı hanelerde veya aynı caddelerde yan yana evlerde yaşadıkları, tabakhanelerde ve ayakkabı fabrikalarında aynı işleri yaptıkları görülmektedir. Buradaki Osmanlı milletlerinin sayıları şu şekildedir²⁶:

Tablo 2.

Peabody'de Osmanlı Milletlerinin Nüfus Dağılımları				
	1900	1910	1920	1930
Türkler		351	280	98
Ermeniler	32	14	4	102
Rumlar		221	—	77
Yahudiler			¹⁶	11

²⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, 2003, s.289.

²⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, 2003, s.290.

²⁶ Işıl Acehan, *Outpost of an Empire: Early Turkish migration to Peabody Massachusetts*, Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.45.

Arnavutlar		31	24	7
------------	--	----	----	---

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Massachusetts, Peabody'de bulunan Osmanlı milletleri arasında en büyük nüfusa sahip olanlar Müslüman Türkler'dir.

Buradaki Türkler, "Boarding House" olarak adlandırılan yurt niteliğindeki büyük binalara yerleşmiş, bir odada birkaç kişi birden barınarak komün hayatını andıran bir yaşam sürdürmüşlerdir. Buradaki Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yunanlılar ve Yahudilerin Balkan Savaşları, Ermeni ayaklanmaları, Türk Kurtuluş Savaşı gibi gergin dönemlerde birbirleriyle zaman zaman çatışmaya girdiğine dair söylemler olsa da, Osmanlı milletleri Peabody'de genellikle dayanışma içinde yaşamış, aynı caddelerde komşu olmuş, kimi zaman da aynı hanelerde ikamet etmişlerdir²⁷.

1911 yılına ait bir istatistik incelendiğinde görüldüğü gibi Osmanlı ülkesinden Arjantin'e gidenler arasında Türklerden başka Suriyeli, Arnavut, Makedon, Rum ve Ermenilerin bulunduğu görülmektedir. Dini açıdan değerlendirdiğimizde ise Müslümanların haricinde Katolik, Protestan, Marunî, Rum Ortodoks ve Musevilerin bölgeye göç ettiği görülmektedir²⁸.

Tablo 3. 1911 senesinde Arjantin'e göç edenlerin istatistikî

1911	Giren	Ailya itibariyle		Mezhep itibariyle	
Kanun-i sani	837	10.722	Erkek	Katolik	5.514
Şubat	446	942	Çocuk	Müslüman	5.290
Mart	501	1.457	Kadın	Protestan	510
Nisan	769	484	Kız	Maruni	250
Mayıs	709	13.605	Toplam	Rum Ortodoks	209
Haziran	1.955			Musevi	165
Temmuz	1.264	Cins	itibariyle	Mezheb-i muhtelif	953
Ağustos	617	5.271	Türk	Toplam	13.605²⁹
Eylül	2.079	8.198	Suriyeli		
Teşrin-i evvel	1.443	69	Ermeni		
Teşrin-i sani	1.402	30	Arnavud		
Kanun-ı evvel	1.587	10	Makedonyalı		
Toplam	13.605³⁰	13.605³¹			

7 Şubat 1912 tarihli piyade dairesinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda göçleri önlemek için kanunda herhangi bir madde bulunmadığı belirtilmektedir. Göç edeceklerin pasaport almaları şartının tekrar yürürlüğe girmesinin gereği ifade edilmektedir. Buna rağmen

²⁷ John A. Wells, *The Peabody Story: Events in Peabody's History 1626-1972*, Salem: Essex Institute, 1972.

²⁸ BOA, Ticaret Layihaları, no:7, Necim İstiklalMatbaası, sene 1328, s.119-122.

²⁹ Raporda verilen bilgiler ışığında işlem hatalı görülmektedir. Toplam 12.891 olarak görülmektedir.

³⁰ Raporda verilen bilgiler ışığında işlem hatalı görülmektedir. Toplam 13.609 olarak görülmektedir.

³¹ Raporda verilen bilgiler ışığında işlem hatalı görülmektedir. Toplam 13.578 olarak görülmektedir.

sorunun çözülmesi için başka uygulamalarında yapılması gerekmektedir. Bu tedbir sadece belli bir aşamaya kadar yardımcı olacaktır. Göç edenlerin istatistikî bilgilerini tablolaştırırsak³²;

Tablo 4.

Türk	5271	Katolik	5514
Suriyeli	8198	İslam	5290
Ermeni	96	Protestan	510
Arnavut	30	Marunî	250
Makedonyalı	10	Ortodoks	714
Toplam	13605	Rum Ortodoks	209
Erkek	10722	Musevi	165
Erkek Çocuk	942	Diğerleri	953
Kadın	1457	Toplam	13605
Kız	484		

ABD'ye yerleşen Osmanlı ve Türk uyruklu göçmen sayısının 200 ile 300.000 arasında olduğu söylenebilir. Bu göçmenlerin çoğunluğu gayri Müslim olup dinî-etnik kimliklerine göre dağılım Tablo 4'teki gibidir³³.

Tablo 5.

30 haziran itibariyle	Türk	Rum	Suriyeli	Ermeni	Sırp, Bulgar, Karadağ	Yahudi	Diğer	Toplam
1900	181	0	2891	981	71	14	9	4247
1901	125	6	3984	1855	9	154	36	6169
1902	159	1	4938	1149	8	138	17	6410
1903	395	268	5407	1755	540	211	71	8647
1904	1390	1306	3232	1674	1250	313	414	9579
1905	1930	1333	4161	1584	1349	173	169	10699
1906	1729	2872	4807	1522	3663	461	810	15864
1907	1507	8413	5105	1740	9499	918	1638	28820
1908	1908	6409	4709	2863	3341	635	1178	21043
1909	718	5458	3023	2906	2408	690	1318	16521
1910	1174	12652	5579	5129	5025	1388	2670	33617
1911	791	9878	4499	2710	3118	1177	2494	24667
1912	1164	9281	4718	4591	3188	1381	2946	27229
1913	1688	14556	8272	7811	1627	2053	2066	38083
1914*	-	-	-	-	-	-	-	29915
1915*	-	-	-	-	-	-	-	4551
1916	15	1508	30	140	0	258	32	1983
1917	22	316	5	95	4	94	9	545
1918*	-	-	-	-	-	-	-	58
1919*	-	-	-	-	-	-	-	29
1920	76	824	2332	2255	6	1319	154	6966
1921	180	2202	4157	8570	33	2435	549	18126
1922	23	330	754	1711	11	528	301	3658
1923	190	639	670	2025	8	1618	776	5926
Toplam	15365	78262	73273	53066	35158	16058	17657	323.392**

³² Adem KARA, Age, s.116.

³³ Kemal Karpat, Age, s.231-252.

* Bu yıl ar için milliyetlere göre dağıtım verilmemiştir.

Tablo 4'te yer alan genel göçmen toplamı etnik grupların toplamına oranlandığında ortaya çıkan dağılım şu şekilde ifade edilebilir;

Tablo 6.

Dini/etnik kimlik	Yüzde
Rum	27
Ermeni	18
Yahudi	6
Sırp, Karadağ, Bulgar	12
Suriye	26
Türk	5
Diğer	6

Abdülhamit döneminde, nedeni bilinmese de 1322 senesinde; Amerika'ya gitmiş olan Ermenilerin bazıları Amerika'da Osmanlı toplumsal değerlerini bulamadıklarından çoluk çocuklarını bundan korumak amacıyla Amerika'dan tekrar geri dönmek isteyenlerin dönüşlerini engellemesi ve Amerika'ya gideceklerden Osmanlı topraklarına bir daha dönmek üzere teminat olarak alâkalarını kesmeleri şartıyla hicretlerine müsaade etmekle kendi tebaasını kendi eliyle Osmanlı mülkünden uzaklaştırmak yolunu tutmuş olması iki yüz liralık hanelerin ellişer liraya satılması hane sahiplerinin zararına yol açmıştır.

Netice

İncelediğimiz dönem olan XIX. Yüzyılın ikinci yarısından XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde karşımıza çıkan tablonun bugüne oldukça fazla yansımalarının olduğu görülmektedir. Çeşitli etkenlerin sebep verdiği göçler neticesi Osmanlı topraklarını terk ederek yeni dünyada kendisine yeni bir yaşam kuran ve zaman içerisinde güçlenerek hem yerleşmesini gerçekleştiren hem de sermaye sahibi olan Ermeni tebaasının bugün ülkemizi siyaseten güç duruma düşüren diasporanın ilk kuşağı olduğunu görmekteyiz. O yıllarda gerçekleşen bu sürecin bugüne gelindiğinde büyük bir sermaye birikimine sahip ve uluslar arası zeminde Türkiye aleyhinde yapılan propagandaların merkezini teşkil ettiği görülmektedir.

Aslında çok daha farklı kaygılarla başlamış bir göçün bugün geldiği nokta manidardır. O günkü şartlardan memnuniyetsizliğin devamında gerçekleşen süreç ve yeni bir coğrafyada başlayan bir hayat! Ama Sadık Millet olarak addedilen bir tebaanın sonraki kuşaklarının eylemleri hiçte o gerçeğe uygun düşmemektedir. Başlangıçta Osmanlı örf ve ananelerinin hakim olduğunu gördüğümüz ilk kuşakla bugünkü kuşak arasındaki fikri uçurum ve algıdaki zıtlık hiçte gözden kaçmamaktadır.

** Milliyetlerin toplamına göre rakam:288.839.

KAYNAKÇA

- ACEHAN, Işıl, “Eski Dünya’dan Yeni Dünya’ya: Anadolu’dan ABD’ye İlk Müslüman Türk Göçü Üzerine”, *Doğu-Batı*, yıl.8, sy.32, Ankara 2005, s.221.
- ACEHAN, Işıl, *Outpost of an Empire: Early Turkish migration to Peabody Massachusetts*, Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005
- BALİ, Rifat N., *Anadolu’dan Yeni Dünya’ya Amerika’ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri*, İletişim, ist.2004,s.31.
- BOA, DH. ŞUM. MTK, 9 Haziran 911, No: 173.
- GORDON, Leland James, Leland James Gordon, *American Relations With Turkey 1830-1930*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, s.308.
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayr-i Müslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000.
- HAMLİN, Cyrus, *Among the Turks*, London 1878, s. 356.
- İPEK, Nedim, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *OTAM* , sa: 6, Ankara 1995, s. 257-280, 259-261.
- KARA, Adem, *Yeni Kıtaya Osmanlı Göçleri*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 121.
- KARAKAŞLI, Karin, "Yeni Dünya'nın Ermenileri", *Agos*, 29 Eylül 2000.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2003,s. 280.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu’daki Amerika*, İmge yay., Ankara 2000, s. 148-150.
- KULHANJIAN, Gary A., "From Ararat to America: The Armenian Settlements of New Jersey", *Journal of Armenian Studies*, (III, 1-2), 1986-87, s. 35-46, 36-37.
- KUNERALP, Sinan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayr-i Müslimlerin Askerlik Meselesi (1908–1912)", *Toplumsal Tarih*, İstanbul 1999, sy. 72.
- MIRAK, Robert, *Toru Between Teo Lands: Armenians in America 1890 to World War I*, Cambridge: Harvard University Pres, 1983, s. 293.
- SAHAGIAN, Luder Tavit, "Armenian Immigration to America", http://www.needham.mec.edu/High_School/cur/kane98/kane_p6_immig/armenian/Luder.html.
- SERTEL, Sabiha, *Roman Gibi*, İstanbul.1987, Belge Yayınları.
- WELLS, John A., *The Peabody Story: Events in Peabody's History 1626-1972*, Salem: Essex Institute, 1972.